ISSN 0202–3342 LIETUVOS ISTORIJOS METRAŠTIS. 2007 METAI, 2. VILNIUS, 2008
THE YEAR-BOOK OF LITHUANIAN HISTORY. 2007 /2. VILNIUS, 2008

VILIUS IVANAUSKAS

RUSŲ KALBOS VAIDMUO STIPRINANT SOVIETINĮ TAPATUMĄ IR NACIONALINĖ POLITIKA SOVIETINĖJE SISTEMOJE 8–9 DEŠIMTMETYJE

Įvadas. Nors sovietinėje ideologijoje skelbtos įvairių kultūrinių tradicijų puoselėjimo galimybės, politinis režimas periodiškai iškeldavo tam tikrus visuomenės homogenizavimo bei kultūrinio vientisumo projektus. Tam buvo palankios ir komunistinėje ideologijoje įtvirtintos *tautų suartėjimo* ir *susiliejimo* perspektyvos, nors *tautų suklestėjimo* perspektyva lyg ir garantavo sovietinėje sistemoje gyvenusių tautų kultūrinio savitumo saugojimą.

Kadangi komunistinėje ideologijoje *tautų suartėjimas* buvo laikomas natūraliu istoriniu procesu, kyla klausimas, ar ši politika nebuvo valdžios agresyviai forsuojama, iškeliant ne natūralius, o „iš viršaus nuleistus“ kultūrinės homogenizacijos projektus. Tokius svarstymus skatina aštuntajame dešimtmetyje pasikeitusi valdžios retorika bei po garsiųjų Taškento konferencijų (1975 ir 1979 m.) pradėta rusų kalbos mokymo stiprinimo[1] politika. Tai, kad rusų kalba buvo pasitelkta stiprinant visuomenės homogenizaciją, skatina svarstyti, ar už šio homogenizacijos projekto neslypėjo „rusiškumo“ veiksnys, t. y. konstruojant sovietinę tapatybę ją siekta „užmauti ant rusiškosios kultūrinės tradicijos kurpalio“. Rusų kalba turėjo tapti ne tik komunikacijos priemone, bet ir tam tikros kultūrinės tradicijos skleidėja.

Straipsnyje siekiama įvertinti, ar tuometinė (aštuntojo–devintojo dešimtmečio) centro valdžia politikoje panaudojo rusų kalbą kaip sąmoningą nacionalinės politikos, proteguojančios rusiškąją kultūrą, dalį. Tokios prielaidos analizuojamos nagrinėjant

[1] Straipsnyje minimas „rusų kalbos mokymo stiprinimo“ aspektas susijęs su rusų kalbos mokymo disciplinos sureikšminimu taip siekiant didinti rusų kalbos vaidmenį visuomenėje.

tuo metu centro inicijuotų rusų kalbos mokymo stiprinimo priemonių santykį su viešosios retorikos pokyčiais bei tam tikrų interesų grupių „užkulisiuose“ daroma įtaka tuometinei TSKP CK vadovybei.

Rusų kalbos stiprinimo, rusifikacijos politika nagrinėta sovietologijos ar pokomunistinių visuomenių raidos studijų darbuose. Pavyzdžiui, nacionalizmo tyrinėtojas R. Brubakeris savo darbe pastebėjo, jog rusai, būdami didžiausia mažuma (priešpriešinant ją sovietinei visuomenei), siekia daryti lemiamą įtaką, o politinė valdžia centrinėse institucijose priimamais sprendimais gana dažnai yra linkusi proteguoti savo tautiečių interesus[2]. Rusifikacija aptariama ir Barbaros A. Anderson bei Briano D. Silverio bendrame darbe, kuriame jie nagrinėja, kaip sovietinėje visuomenėje per kalbą buvo įgyvendinama į rusifikaciją orientuota etninė politika[3]. Kur kas anksčiau rusų kalbos ir sovietinės nacionalinės politikos tema nagrinėta sovietologijos studijose. V. Aspaturian dar 1968 m. įžvelgė rusifikacijos pavojų vykdant sovietizacijos politiką[4]. Tuo tarpu sovietologas A. Štromas, kalbėdamas apie rusiškąjį veiksnį tuometinėje sistemoje, jį susiejo su „rusiškąja partija“, minėdamas ją kaip vieną nepasitenkinimo esama sistema šaltinį ir galimą kaitos veiksnį[5]. Taip pat paminėtinos R. J. Misiūno ir R. Taageperos įžvalgos devintajame dešimtmetyje vertinant „rusų technokratų frakcijos“ grėsmę sąjunginių respublikų autonomiškumui[6] bei M. Bruchis bei M. Olcott žurnale „Soviet studies“ spausdinti straipsniai, kuriuose nagrinėti kalbos politikos, jos įtakos tautiniams santykiams bei nacionalinei retorikai aspektai[7].

Šiam darbui artimiausios yra A. Štromo bei V. Aspaturian pozicijos. Kadangi į pastarojo autoriaus analizę nepatenka aštuntajame-devintajame dešimtmetyje vykusios rusų kalbos stiprinimo politikos tyrimas, tikslinga rusifikacijos tendencijų analizę pratęsti, papildomai pažvelgiant ne tik į išorinį rusų kalbos stiprinimą, bet ir į valdžios kuluaruose vykusios interesų kovos įtaką nacionalinei politikai. Šis aspektas turėtų papildyti minėtas studijas, kuriose daugiau dėmesio skiriama politiniams arba sociologiniams rusų kalbos stiprinimo poveikio tyrinėjimams.

[2] R. B r u b a k e r, Nationhood and the National Question in the Soviet Union and Post-Soviet Eurasia: An Institutionalist Account, *Theory and Society,* No. 23, February 1994, p. 47–78.

[3] B. A. A n d e r s o n, B. D. S i l v e r, Some Factors in the Linguistic and Ethnic Russification of Soviet Nationalities: Is Everyone Becoming Russian?, *The Nationality Factor in Soviet Politics and Society,* ed. Lubomyr Hajda and Mark Beissinger, Boulder: 1990, p. 95–130.

[4] V. A s p a t u r i a n, The Non-Russian Peoples, *Prospects for Soviet Society*, ed. Allen Kassof, New York, 1968, p. 143–198.

[5] A. Š t r o m a s, *Laisvės horizontai*, Vilnius, 2001.

[6] R. J. M i s i ū n a s, R. T a a g e p e r a, *Baltijos valstybės: priklausomybės metai 1940–1980,* Vilnius, 1992, p. 292.

[7] M. B r u c h i s, The Language Policy of the CPSU and the Linguistic Situation in Soviet, *Soviet Studies*, vol. 36, No. 1, Jan., 1984; M. B. O l c o t t, Yuri Andropov and ‘National questions’, *Soviet studies*, vol. 37, No. 1, 1985 Jan.

Straipsnyje naudojami šaltiniai, rasti Rusijos ir Lietuvos archyvuose – TSKP CK ir SSRS Švietimo ministerijos dokumentai[8], LKP CK bei LSSR Švietimo ministerijos dokumentai[9], apimantys maždaug 1975–1989 m. laikotarpį. Šiame darbe taip pat svarbūs pavienių pateikėjų, kalbintų atliekant tyrimą 2006–2007 m. lietuviškosios nomenklatūros tematika, pastebėjimai bei to meto liudininkų atsiminimų medžiaga ir sovietinę sistemą nagrinėjusių Vakarų mokslininkų pastabos.

1. Nacionalinis tapatumas ir centro etninė politika: teoriniai svarstymai

1.1. Konstruktyvizmas ir etnofederalizmas nagrinėjant sovietinę nacionalinę politiką

Nacionalinės politikos kontekste analizuojama rusų kalbos stiprinimo politika yra glaudžiai susijusi su nacionalinio tapatumo sąvoka, apimančia ir etniškumo elementus[10], parodančia tam tikrą kultūrinį tapatumą ir tampančia svarbiu politikos objektu[11]. Aptariant visuomenę iš dviejų atskirų valstybių nacionalinėje politikoje pasireiškiančių pagrindinių nacionalinio tapatumo formavimo krypčių (primordialistinė ir konstruktyvistinė)[12] tikslinga taikyti konstruktyvistinę sampratą aiškinant dirbtinai formuojamos sovietinės visuomenės tapatumo problematiką.

Konstruktyvistinė pozicija aiškinant SSRS nacionalinę politiką gali būti siejama su etnofederalizmo reiškiniu, parodančiu centrinės valdžios nustatytas ribas suvaldant etninius procesus, o kartu juos integruojant į bendros sovietinės tapatybės kūrimą. Sovietologas P. Roederis, analizuodamas sovietinį federalizmą, pastebėjo, jog sovietinėje sistemoje centrinė valdžia sudarė sąlygas atskirose sovietinėse respublikose formuotis etniniams elitams (nomenklatūrai), kurie būdami lojalūs oficialiajai politikai siekė užtikrinti ir savo krašto socialinę ekonominę gerovę[13]. Tokia vietinės valdžios strategija, dar vadinama *instrumentine* (konstruktyvistine), padeda kurti ne tik pavienių etninių grupių ekonominę socialinę gerovę, bet sutampa ir su sovietine vystymosi politika, užtikrinant centrinės valdžios „nuleidžiamų“ darbotvarkių palaikymą (industrializacijos

[8] Medžiaga rinkta Rusijos federacijos valstybiniame archyve (RFVA) ir Rusijos valstybiniame naujosios istorijos archyve (RVNIA).

[9] Medžiaga rinkta Lietuvos centriniame valstybiniame archyve (LCVA) ir Lietuvos ypatingajame archyve (LYA).

[10] E. Gellner pastebėjo, jog modernybėje „folk“ bendruomenių pagrindu besikurianti naujoji visuomenė įtraukia šių grupių etniškumą į naujos visuomenės tapatumo sampratą. Žr. T. H. E r i k s e n, *Ethnicity and Nationalism. Anthropological Perspectives*, London, 2002, p. 127.

[11] A. D. S m i t h, Introduction, *Ethnicity and Nationalism. International Studies in Sociology and Social Anthropology*, ed. A. Smitg, vol. LX., Leiden, 1992.

[12] A. D. S m i t h, *Nacionalizmas XX a*., Vilnius, 1994.

[13] P. G. R o e d e r, Soviet Federalism and Ethnic Mobilization, *World Politics,* vol. 23, 2, 1991, p. 196–233.

ir kitų sovietinių projektų įgyvendinimas). Tokį vietinės valdžios modelį P. Roederis ir taikė aptardamas Baltijos bei Kaukazo sovietines respublikas, kurios būdamos sėkmingiausi sovietinės industrializacijos pavyzdžiai pasiekė aukščiausią vietinių kadrų lygį valdžios struktūrose tarp kitų sovietinių respublikų, ir tuo pačiu išsiskyrė geresne ekonomine padėtimi. Kita vertus, tokie elitai, jausdami nuolatinį Maskvos spaudimą, įsipareigoja slopinti natūraliai visuomenėje kylančius etninio (tautinio) pobūdžio protestus ar kitus su oficialiąja linija nesutampančius reikalavimus (primordialistinė strategija), tačiau palaiko su sovietine ideologija nekonfrontuojančius etninius reikalavimus.

Etniškumo (tautinio tapatumo) palaikymą vykdant sovietinę nacionalinę politiką pastebėjo ir kiti sovietologai. Postrevizionistai T. Martinas, Y. Slezkine bei A. Weineris pripažino, jog oficialioji politika skatino tautinį tapatumą SSRS, jis buvo derinamas su sovietinės modernizacijos procesu[14]. T. Martino ir Y. Slezkine nuomone, SSRS nacionalinė politika leido sustiprinti prigimtinį tapatumą ir „folkloristinį nacionalizmą“ bei sudarė papildomas galimybes vietiniams kadrams propaguoti nacionalines vertybes bei nacionalinę kalbą[15]. Sovietinės tapatybės kūrimas parodomas kaip neužgožiantis etninio tapatumo palaikymo, o sugebantis derinti sovietinės tapatybės kūrimą su SSRS tautybių tapatumo palaikymu ir skatinimu, taip įgyvendinant „bendrabučio, kuriame yra atskiri kambariai“, principą[16].

Kita vertus, kai kurie pastebėjimai rodo, jog šis požiūris, vertinant sovietinę nacionalinę politiką, yra per daug apibendrinantis, atskleidžiantis daugiau bendras sovietinei valdžiai būdingos nacionalinės politikos tendencijas, tačiau mažiau dėmesio skiriantis nacionalinės politikos pokyčiams siekiant stiprinti ir plėsti sovietinį tapatumą. Stiprėjanti rusų kalbos mokymo plėtra (ypač aštuntajame–devintajame dešimtmetyje) leidžia svarstyti, ar rusų kalbos plėtimas nereiškė didėjančio dominuojančios SSRS tautybės (rusų) kultūros palaikymo nacionalinėje politikoje, taip sudarant tvirtesnį „kultūrinį pagrindą“ gana abstrakčiai sovietinei tapatybei kurti, tuo pačiu mažinant kitų tautybių nacionalumo palaikymo galimybes. Tokiai pozicijai nagrinėti prielaidų suteikia kelių sovietologų ir nacionalizmo tyrinėtojų pastebėjimai. Pavyzdžiui, M. Olcottas pastebėjo, jog nuo Brežnevo atėjimo į valdžią nuolat stiprėjo centro retorika, projektuojanti sovietinės visuomenės suformavimą siekiant didesnio jos homogeniškumo – suliejimo (*слияние*). M. Bruchiso vertinimas, jog centro „kalbos politika“ pasižymėjo didėjančiu rusų kalbos dominavimu[17] bei R. Brubakerio išanalizuota rusų tautybės funkcionie-

[14] D. M a r c i n k e v i č i e n ė, Sovietmečio istoriografija: užsienio autorių tyrinėjimai ir interpretacijos, *Lietuvos istorijos metraštis,* 2003 metai, 2, Vilnius, 2005, p. 104.

[15] Ten pat, p. 91–106.

[16] Y. S l e z k i n e, The USSR as a Communal Apartment, or How a Socialist State Promoted Ethnic Particularism, *Slavic Review*, vol. 53, No. 2 (Summer, 1994), p. 414–452.

[17] M. B r u c h i s, The Language Policy of the CPSU and the Linguistic Situation in Soviet Moldavia, *Soviet Studies*, vol. 36, No. 1, Jan. 1984, p. 119.

rių įtaka partinėse institucijose[18] verčia gilintis, ar tolesnėse centro vizijose nebuvo numatytas kur kas didesnis rusiškojo veiksnio dalyvavimas kuriant sovietinę tapatybę – „išgriauti sienas kalbų bendrabutyje ir jame palikti vieną didelį rusiškai kalbantį kambarį“. Juolab nuosekliai įgyvendinama kalbos politika gali tapti vienu asimiliacijos instrumentų multietninėje valstybėje, verčianti pavienes etnogrupes prisiimti dominuojančią kultūrą bei save apibrėžti bendru nacionaliniu tapatumu[19].

1.2. Rusų kalbos iškėlimas į prioritetinį lygmenį

Nors nacionalinių klausimų plotmėje buvo įtvirtinta proletarinio internacionalizmo siekiamybė, reiškianti įsipareigojimus tautoms, kovojančioms prieš socialinę bei religinę priespaudą, tačiau nacionaliniai klausimai net ir nacionalizmo svarbą neigiančioje sistemoje išliko svarbia valdžios darbotvarkės dalimi[20].

Pirmiausia SSRS buvo daugianacionalinė valstybė, todėl centrinė valdžia projektuodama savo politiką net centralizacijos sąlygomis turėjo atsižvelgti į kultūrinius skirtumus, ypač pastebimus kasdienybės lygmenyje, o kartu ir į vietinių elitų interesus. Antra, netgi deklaratyviajame diskurse, kuris nacionalizmą laikė valdančiosios klasės ideologija, negalima buvo ignoruoti pavienių tautų sukaupto kultūrinio paveldo. Buvo suformuluota vadinamoji leninistinė nacionalinės politikos samprata, vėliau tapusi pagrindu kuriant sovietinį tapatumą. Nors esamoje situacijoje Leninas atkreipė dėmesį į internacionalizmo bei tautų suartėjimo (*сближение*) principus, tačiau kaip socialistinio vystymosi pasekmę jis numatė nacionalinių skirtumų mažėjimą ir tautų susiliejimą (*слияние*)[21].

Valdžios proteguojamas internacionalizmas turėjo nacionalinio tapatumo bruožų, tačiau tuo pačiu jis buvo centro projektuojama sovietinio žmogaus tapatybė, turinti „viršnacionalinio“ tapatumo bruožų (t. y. platesnis nei pavienis nacionalinis tapatumas), kuris viešai deklaruojant klasinių skirtumų nykimą projektuojamas kaip „sovietų liaudies“ interesų palaikymas. Šis „viršnacionalizmo“ principas buvo pateikiamas kaip sudėtinis tapatumas, kurį sudarė lietuvių liaudis, rusų liaudis, ukrainiečių liaudis ir t. t. Žodis *tauta* viešajame diskurse pakeistas žodžiu *liaudis,* taip atsiribojant nuo klasiniais interesais pagrįsto (buržuazinio) nacionalizmo.

Konstruojant sovietinį tapatumą „kalbos“ veiksnys buvo vienas pagrindinių šaltinių sovietų valdžiai formuluojant atitinkamą etnopolitiką. Visų pirma tam pagrindo suteikė sovietinėje sistemoje plėtojama dvikalbystės idėja, tuo pačiu deklaruojant

[18] R. B r u b a k e r, min. veik.

[19] N. K a s a t k i n a, Industrinės visuomenės etninė erozija, *Etniškumo studijos: teoriniai samprotavimai ir empiriniai tyrimai. Straipsnių rinkiny*s, Vilnius, 2000, p. 33.

[20] V. L e n i n a s, Socialistinė revoliucija ir nacijų apsisprendimo teisė (Tezės), *Raštai,* t. 22.

[21] Ten pat, p. 328.

ir internacionalizmo principus. Stalino valdymo metu rusų kalbos plėtra vyko gana spontaniškai, neturint aiškesnės vieningos programos, o maždaug šeštojo dešimtmečio pabaigoje dvikalbystės idėja įgavo apčiuopiamesnį pavidalą.

Pirmiausia pradėta skirti dėmesį rusų kalbos mokymui, antra, ieškota galimybių nacionalinių kalbų vartojimą derinti su rusų kalba. Pirmajam tikslui impulsą suteikė dvi (1956 ir 1958 m.) Taškente organizuotos tarprespublikinės mokslinės konferencijos, kuriose nagrinėtos rusų kalbos dėstymo problemos vadinamosiose nacionalinėse mokyklose, daugiau apimant Vidurinės Azijos sovietinių respublikų regioną, nors antrojoje konferencijoje dalyvavo beveik visų sovietinių respublikų atstovai[22]. Tuo tarpu nacionalinės kalbos plėtros ir vartojimo derinimas buvo svarstomas kitose panašiu metu organizuotose konferencijose. Jau 1959 m. vykusioje mokslinėje konferencijoje buvo įtvirtinta, kad naujų į nacionalines kalbas įvedamų terminų tarimas ir rašyba turi derėti arba bent būti panašūs į rusų atitikmenį, t. y. terminų standartizavimas grįstas rusų kalba[23]. Ne veltui sovietologas M. Bruchisas pastebėjo, jog nerusų kalbose apie 80 proc. naujų terminų perimta iš rusų kalbos, tad jeigu rusų kalba ir taip yra dominuojanti, ji įtaką įgyja ir per skverbimąsi į kitų kalbų struktūras[24]. TSKP praktiškai palaikydama požiūrį, kad „kalbos turi vienodas teises, tačiau ne visada vienodą vertę“, įtvirtino nusistovinčią rusų kalbos pirmenybę prieš kitas kalbas. Esant tokioms tendencijoms jau 1964 m. vykusioje mokslinėje praktinėje konferencijoje buvo keliama dvikalbystės koncepcija, išreiškusi idėją, jog sovietinėse respublikose šalia nacionalinių kalbų galėtų būti vartojama viena bendra kalba, ir tinkamiausia būtų rusų kalba. Kita vertus, kaip pastebi M. Bruchisas, tokia koncepcija sulaukė nemažai nerusų tautybės partijos funkcionierių nepritarimo, todėl komunistų partija negalėjo atvirai paskelbti rusų kalbos dominavimo politikos.

Tačiau tokie mėginimai iš esmės atspindi bandymus per kalbą giliau tarpusavyje integruoti įvairioms kultūroms atstovaujančias tautas ir etnines grupes. Nors šio politinio idealo palaikomo bendro (homogeniško) SSRS gyventojų tapatumo valdžia, išskyrus vadinamąją lenininę nacionalinę politiką, iki maždaug aštuntojo dešimtmečio pradžios nebuvo aiškiau apibrėžusi, politinėje retorikoje po truputį formavosi konkretesnė sovietinio tapatumo vizija.

Jau Nikita Chruščiovas 1961 m. XXII partijos suvažiavime skelbė, jog siekiant socialinio homogeniškumo būtinas SSRS tautų suartėjimas (*сближение*). Nors ši internacionalizmo principais pagrįsta vizija N. Chruščiovo valdymo metu nebuvo daugiau plėtojama, tačiau ji buvo konkretizuota Leonido Brežnevo kalbose bei aštuntajame dešimtmetyje vykusiose keliose mokslinėse konferencijose. L. Brežnevas 1972–1973 m.

[22] А. И. М о л ч а н о в, *Россия, Украина и Белоруссия от Н. Хрущева до „Беложевской пущи“,* том 2, Спб., 2005, с. 14.

[23] M. B r u c h i s, min. veik., p. 119.

[24] Ten pat.

net kelis kartus vartojo sąvoką *sovietiniai žmonės* (*sovietinė liaudis*) tuo iš esmės pripažindamas (ir projektuodamas) istorine prasme naują visuomenę[25]. Pavyzdžiui, TSKP XXVI suvažiavime, vykusiame 1971 m. pavasarį, L. Brežnevas pažymėjo, kad reikia imtis naujų priemonių siekiant laipsniško šalies nacijų ir tautybių suartėjimo[26]. Kadangi į tokį konstravimą buvo įtrauktas ir rusų kalbos veiksnys, pastebima, jog šios kalbos mokymo stiprinimo politika tapo vienu svarbiausių tolesnės centro nacionalinės politikos dalių.

1973 m. vykusioje mokslinėje konferencijoje nagrinėjant bendros sovietinės kultūros ugdymo klausimą aptartos ir tam tikslui vieningos kalbos panaudojimo galimybės[27]. Atitinkamai vėlesnėse mokslinėse konferencijose pritariant vadovybei be užuolankų pradėta kalbėti apie rusų kalbos plėtrą, kurią realizuoti pradėta nuo rusų kalbos mokymo stiprinimo. Tikslinga išskirti dvi aštuntajame dešimtmetyje Taškente vykusias mokslines konferencijas.

1975 m. konferencijoje[28] buvo aptartos galimybės stiprinti rusų kalbos mokymą ikimokyklinėse įstaigose. Konferencijoje pasisakęs TSRS švietimo ministras, įvardydamas rusų kalbos mokymo galimybes, ypač akcentavo žinių perdavimą ankstyvajame vaiko socializacijos laikotarpyje – ikimokyklinėse ir bendrojo lavinimo mokymo įstaigose[29]. Tikėtina, jog tokie pastebėjimai iš esmės nulėmė savotišką rusų kalbos kryptį – koncentruotis ties ikimokykliniu ir bendrojo lavinimo ugdymu, aukštosioms mokykloms priskiriant prievolę rengti kvalifikuotus rusų kalbos pedagogus.

Dar svarbesne savo tematika ir politine reikšme tapo 1979 m. Taškente organizuota visasąjunginė mokslinė teorinė konferencija[30], kurioje, kitaip nei ankstesnėse, dalyvavo ne specialistai, o sąjunginėms institucijoms bei sovietinių respublikų valdžiai atstovavę asmenys, iš Lietuvos SSR – ideologiją kuravęs partijos sekretorius L. Šepetys bei Vilniaus pedagoginio universiteto katedros vedėjas K. Musteikis[31]. Šioje konferencijoje buvo pateiktos dar konkretesnės rekomendacijos: rusų kalbos mokymą plėsti ikimokyklinėse įstaigose, rengti tinkamus pedagoginius kadrus, skatinti rengti mokslinius darbus rusų kalba[32].

[25] M. B. O l c o t t, min. veik.

[26] S. Š i m k u s, *Internacionalinis ir patriotinis auklėjimas*, Vilnius, 1973, p. 11.

[27] M. B r u c h i s, min. veik., p. 119.

[28] Tema „Rusų kalbos mokymosi ir dėstymo patirtis šalies aukštosiose ir specialiosiose vidurinėse mokyklose“.

[29] SSRS Švietimo ministerijos 1984 m. literatūros sekcijos posėdžio svarstant rusų kalbos dėstymą nacionalinėse mokyklose protokolas, *RFVA*, f. R9563, ap. 2, b. 631, l. 21–22.

[30] Tema „Rusų kalba – TSRS tautų draugystės ir bendradarbiavimo kalba“.

[31] 1979 m. Taškente vykusios visasąjunginės mokslinės-teorinės konferencijos „Rusų kalba – TSRS tautų draugystės ir bendradarbiavimo kalba“ sudėtis, *RFVA,* f. R9563, ap. 1, b. 3660, l. 1–5.

[32] SSRS švietimo ministro M. Prokofjevo kalba 1979 m. Taškento konferencijoje, ten pat, l. 59–80.

Analizuojant šios konferencijos pranešėjų kalbose išsakytą politinę retoriką, pastebima, jog konferencijos metu iš esmės dalyvaujančių šalių pozicija dėl rusų kalbos statuso nebuvo naujai aptariama. Praktiškai visuose pranešimuose pastebėta, jog jau iš anksto buvo suderintos pranešėjų pozicijos, todėl minėta konferencija iš esmės tapo panegirika rusų kalbai. Pateikiami keli tokios retorikos pavyzdžiai. L. Brežnevo raštiškoje kalboje konferencijos dalyviams teigta: „Išsivysčiusio socializmo sąlygomis, kai mūsų šalies ekonomika tapo vieningu liaudies ūkio kompleksu, iškilo nauja istorinė bendrija – tarybų liaudis, objektyviai išauga rusų kalbos vaidmuo tarptautiniame bendradarbiavime statant komunizmą ir ugdant naująjį žmogų <…> Lenino svajonė – padaryti taip, kad kiekvienas mūsų šalies pilietis „turėtų galimybę išmokti didžią rusų kalbą“ – sėkmingai pildosi. Šio kilnaus sprendimo uždavinius spręs ir jūsų konferencija“[33]. Tuo tarpu entuziastingas rusų kalbos proteguotojas bei nuolatinis šių konferencijų organizatorius Uzbekistano pirmasis sekretorius Š. Rašidovas pastebėjo, jog dar Leninas buvo numatęs kelis veiksnius, skatinančius iškelti tarptautinio bendradarbiavimo kalbą – ekonominį aspektą, daugumos kalbą, geranoriškumą dėl tarptautinio bendradarbiavimo kokybės priimant tą kalbą ir įsivyravusį demokratizmą[34]. Anot jo, šie veiksniai buvo būdingi ir esamai sovietinei santvarkai.

Tuo pačiu rusų kalbos plėtra buvo gana aiškiai susieta su vieningam tapatumui sukurti naudotomis ideologinėmis nuostatomis: internacionalizmu, tautų suartėjimu bei dvikalbyste. Konferenciją pradėjęs SSRS Mokslų akademijos atstovas sekretorius M. B. Chrapčenko minėjo, jog rusų kalba turėtų veikti kaip tarpinė grandis tarp įvairių TSRS nacionalinių kalbų ir nacionalinių kultūrų bei tarp SSRS nacionalinės socialistinės kultūros ir kitų kalbų bei kultūrų[35]. SSRS Mokslų akademijos viceprezidentas akademikas P. Fedosovas savo kalboje rusų kalbą laikė svarbiu lenininės nacionalinės politikos įrankiu, užtikrinant tiek tautų kultūrų vystymąsi, tiek jų suartėjimą[36]. Bene ilgiausią kalbą konferencijoje pasakęs Uzbekistano pirmasis sekretorius Š. Rašidovas pažėrė nemažai rusų kalbos vaidmens iškėlimo argumentų: be bendros kalbos neįmanomas tinkamas tarptautinis SSRS tautų bendradarbiavimas, rusų kalba būtina įgyvendinant bendrus sovietų projektus, kuriant materialinę techninę bazę ir skatinant mokslinį ir techninį progresą, vystant savo respublikos ekonomiką, ugdant naujojo

[33] 1979 m. Taškento konferencijoje perskaityta L. Brežnevo kalba konferencijos dalyviams, ten pat, l. 10.

[34] Uzbekijos TSR 1-ojo sekretoriaus Š. Rašidovo kalba 1979 m. Taškento konferencijoje, ten pat, l. 17–53.

[35] SSRS MA Literatūros ir kalbos padalinio sekretoriaus M. B. Chrapčenko įžanginė kalba 1979 m. Taškento konferencijoje, ten pat, l. 7–9.

[36] SSRS MA viceprezidento akademiko P. Fedosovo kalba 1979 m. Taškento konferencijoje, ten pat, l. 54–58.

žmogaus asmenybę[37]. Kitų konferencijos delegatų, tarp jų ir SSRS švietimo ministro A. Prokofjevo išsakytos pastabos buvo panašios, iš esmės daugiausia akcentuoti praktiniai rusų kalbos vaidmens stiprinimo ir visuomenės integravimo aspektai.

1979 m. Taškento konferencija teoriškai galutinai apibendrino per pastaruosius du dešimtmečius dažniausiai netiesiogiai praktiniuose sprendimuose pastebimą rusų kalbos protegavimą, palaipsniui suteikiant rusų kalbai savotišką tolesnio „komunizmo vystymo“ bei „socialistinių standartų“ kalbos statusą. Ši bei 1975 m. Taškente vykusi konferencija atvėrė kelius kur kas atviresnei nei iki tol rusų kalbos stiprinimo politikai.

2. Direktyviniai ir biurokratiniai sprendimai bei kontrolė stiprinant rusų kalbos mokymą

Taškento konferencijose sutarus dėl bendros rusų kalbos stiprinimo vizijos, netrukus centro bei sovietinių respublikų (remsiuosi Lietuvos atveju) lygmenyse buvo priimti tam tikri politiniai (direktyviniai) bei administraciniai sprendimai.

Jau 1978 m. rugpjūčio 29 d. TSKP CK sekretoriatas pateikė nurodymą „Apie tolesnę rusų kalbos mokymo ir dėstymo padėtį sąjunginėse respublikose“, kuriame akcentavo, jog brandžiojo socializmo sąlygomis lenininė nacionalinė politika išryškino ypatingą rusų kalbos padėtį[38]. Šiame nutarime numatyta: iki 1980 m. parengti naujas tipines rusų kalbos dėstymo programas, plėsti sustiprintos rusų kalbos dėstymą nacionalinėse mokyklose, perskaičiuoti rusų dėstymo valandas mokyklose, sąjunginių respublikų pedagoginiuose institutuose įvesti naują mokymo profilį „Rusų kalba ir literatūra nacionalinėje mokykloje“, SSRS Švietimo ministerijai (kartu su Finansų ministerija ir Gosplanu) pavesti išnagrinėti rusų kalbos dėstymo įvedimą ikimokyklinėse įstaigose, numatyti tinkamos bibliotekos formavimą rusų kalbą dėstantiems mokytojams.

Tuo tarpu SSRS aukštojo specialiojo ir vidurinio mokslo ministerija 1978 m. gruodžio mėn. išleido nutarimą, skelbiantį, jog aukštosiose ir specialiosiose vidurinėse mokyklose visoje Sovietų Sąjungoje būtų sudarytos materialinės ir buitinės sąlygos rengti rusų kalbos dėstytojus, numatyti didinti rusų kalba leidžiamų mokslinių leidinių skaičių, plačiau praktikuoti kursinių ir diplominių projektų rengimą rusų kalba, kasmet sudaryti rusų kalba dėstomų specialiųjų disciplinų sąrašą[39].

Nors po Taškento konferencijų rusų kalbos stiprinimas iš karto buvo iškeltas į politinį lygmenį, ką rodo ir priimti centro struktūrų nutarimai, rusų kalbos stiprinimo politika biurokratiniame lygmenyje nuo 1983–1984 m. tapo ypač aktyvi. Panašios

[37] Uzbekijos SSR 1-ojo sekretoriaus Š. Rašidovo kalba 1979 m. Taškento konferencijoje, ten pat, l. 17–53.

[38] 1978 m. rugpjūčio 29 d. SSKP CK sekretoriate pateiktas nurodymas „Apie tolesnę rusų kalbos mokymo ir dėstymo padėtį sąjunginėse respublikose“, *RVNIA,* f. 89, ap. 23, b. 31, l. 1–3.

[39] <www.xxiamzius.lt/numeriai/2006/05/istving_02.html>.

tendencijos pasireiškė tiek centre, tiek sovietinėse respublikose. 1983 m. gegužės mėn. TSKP CK ir Ministrų tarybos nutarimu „Dėl papildomų priemonių rusų kalbos mokymuisi gerinti sąjunginių respublikų bendrojo lavinimo mokyklose ir kitose mokymo įstaigose“ buvo numatyta daugiau dėmesio skirti rusų kalbos pedagogų rengimui, jiems sudarant sąlygas kelti kvalifikaciją Rusijos, Baltarusijos bei Ukrainos mokymosi įstaigose, plėsti sustiprintą rusų kalbos mokymą nerusų kalba dėstančiose mokyklose, didinti mokymo valandų skaičių[40].

Tuo pat metu sąjunginiu lygiu buvo organizuojami rusų kalbos žinių patikrinimai nerusų kalba (nacionalinėse) dėstančiose bendrojo lavinimo mokyklose[41]. Pateikdama ataskaitinę informaciją apie 1983 m. nutarimo vykdymą, 1984 m. balandžio 24 d. SSRS Švietimo ministerija konstatavo, jog sąjunginėse respublikose „nacionalinėse“ mokyklose buvo sėkmingai prailgintas rusų kalbos dėstymas. Galima pastebėti, jog Pabaltijo respublikose šis skaičius, lyginant su kitomis respublikomis, buvo vienas mažesnių: Lietuvoje, Latvijoje –1,5 val., Estijoje – 0,5 val, tuo tarpu Moldavijoje – 4 val., Gruzijoje – 3,5 val., Uzbekijoje – 2 val.[42]

Šie pastebėjimai parodė tolesnę SSRS Švietimo ministerijos rusų kalbos mokymo gerinimo kryptį – parengti naujas tipines rusų kalbos dėstymo nerusų mokyklose programas, vadovėlius, žodynus, mokant pasitelkti lingafono aparatūrą bei kitas metodines priemones. Pagrindinę organizacinę veiklą centro lygmenyje atliko Švietimo ministerijoje sukurta Literatūros sekcija, rengusi metodinius reikalavimus[43]. Šioje sekcijoje vyko pagrindinis organizacinis darbas: koordinuotas dėstymo programų ir metodinės literatūros parengimas, aptariami parengti projektai ir recenzijos, numatoma jų išleidimo eiga. Į sekcijos posėdžius pareikšti savo nuomonę dėl parengtų programų buvo kviečiami ir nacionalinių respublikų specialistai.

Konkrečios rusų kalbos stiprinimo strategijos buvo formuluojamos ir dėl jų deramasi žemesniame administraciniame lygmenyje. Analizuojant tipinių programų rengimą, galima pastebėti, kaip biurokratiniame lygmenyje rusų kalbos dėstymu buvo konstruojamas sovietinis tapatumas, o tuo pačiu proteguojama ir rusų kultūra. Pavyzdžiui, minėtoje sekcijoje peržiūrint tiek programų, tiek metodinės medžiagos projektus tikrinta, ar pakankamai į programas įtraukta komunistinė kryptis bei tautų draugystės

[40] 1983 m. gegužės mėn. 26 d. TSKP CK ir TSRS MT nutarimas „Dėl papildomų priemonių rusų kalbos mokymuisi gerinti sąjunginių respublikų bendrojo lavinimo mokyklose ir kitose mokymo įstaigose“, *LYA,* f. 1771, ap. 261, b. 183. l. 90–91, 164–172.

[41] 1983 m. gegužės 5 d. TSRS Švietimo ministerijoje išplatintas metodinis laiškas, numatantis rusų kalbos žinių patikrinimą nerusų kalba, *LCVA,* f. R762, ap. 6, b. 3443, l. 262–265.

[42] SSRS Švietimo ministerijos 1984 m. balandžio 24 d. raštas TSRS MT, *RFVA,* f. R9563, ap. 1, b. 4633, l. 18–22.

[43] 1987 m. kovo 12 d. metodinius reikalavimus rengiančios TSRS Švietimo ministerijos literatūros sekcijos pažyma, ten pat, ap. 2, b. 775, l. 1–3.

aspektas[44], mokymo temose per komunistinių įsipareigojimų idealų ir vertybių prizmę, valstybės apibūdinimą bei tautų savitumą ir draugystę konstruojama bendros tėvynės samprata[45]. Toks rusų kalbos dėstyme numatomas internacionalizmo konstruktas panašus į kituose humanitariniuose moksluose akcentuojamus komunistinės ideologijos postulatus, tačiau jame dėmesį patraukia ir stipriai proteguojamas rusų kultūros įsisavinimas. Pavyzdžiui, vienoje minėtos sekcijos 1987 m. pažymoje pabrėžiama, jog pagal parengtas programas numatoma pirma susipažinti su rusų literatūra, po to su sovietine literatūra, taip pat pareikšta nuomonė, jog tikslinga, kad vadovėlius iliustruotų rusų (arba sovietiniai) dailininkai[46]. Pateikiamose programų recenzijose didelis dėmesys skiriamas skaitytojų įsijautimui į rusų kultūrą. Tokį rusų kultūros poreikį neblogai apibūdina docento N. M. Archipovo recenzijoje išsakyti žodžiai, jog programoje „turi būti ryšys su pačia (rusų) literatūra, jos humanizmo, himnų žmogui bei dainų, skirtų laisvei, supratimas“[47]. Todėl analizuojant SSRS Švietimo ministerijos rengiamas rusų kalbos programas ir joms skirtas recenzijas peršasi išvada, jog ir biurokratiniame lygmenyje rusų kultūra buvo pateikiama kaip tinkama žaliava lipdant sovietinį tapatumą.

Šalia rengiamų tipinių programų, buvo atliekami ir kiti rusų kalbos mokymo plėtojimo veiksmai. 1983 m. gruodžio mėn. SSRS švietimo ministro įsakymu buvo nutarta padidinti rusų kalbą „nacionalinėse“ mokyklose dėstančių pedagogų atlyginimus 15 proc.[48], taip suteikiant šios srities specialistams nemažą prioritetą. Dėmesį rusų kalbos ugdymui iliustruoja ir tuo metu organizuoti metodiniai seminarai: 1984 m. balandžio 5–7 d. Tartu vyko seminaras „Sustiprinto rusų kalbos mokymo klausimas nerusų dėstoma kalba mokyklose“[49], TSRS Švietimo ministerijos 1984 m. balandžio 24–26 d. Maskvoje organizuotas pasitarimas-seminaras dėl rusų kalbos ir literatūros tobulinimo[50].

Taip pat paminėtinas dėmesys ikimokykliniam mokymui, kuris jau Taškento konferencijoje buvo susietas su rusų kalbos mokymu ankstyvajame vaikų socializacijos

[44] Metodinius reikalavimus rengiančios TSRS Švietimo ministerijos literatūros sekcijoje 1986 m. posėdžiui pateikta L. Kortunovos recenzija dėl rusų kalbos mokomojo filmo nacionalinėse mokyklose, ten pat, b. 728, l. 1.

[45] Metodinius reikalavimus rengiančios TSRS Švietimo ministerijos 1980 m. specializuotos sekcijos „Rusų kalbos vadovėliai ir mokymo priemonės nacionalinėms mokykloms“ posėdyje išsakytos Pedagoginių mokslų akademijos narės N. Bakejevos pastabos, ten pat, b. 3681, l. 1–14.

[46] 1987 m. kovo 12 d. metodinius reikalavimus rengiančios TSRS Švietimo ministerijos literatūros sekcijos pažyma, ten pat, ap. 2, b. 775, l. 1–3.

[47] 1984 m. metodinius reikalavimus rengiančios TSRS Švietimo ministerijos literatūros sekcijos posėdžio medžiaga, ten pat, b. 641, l. 13–15.

[48] TSRS Švietimo ministerijos 1984 m. balandžio 24 d. raštas TSRS MT, ten pat, ap. 1, b. 4633, p. 18–22.

[49] TSRS Švietimo ministerijos 1984 m. kovo 14 d. informacinis raštas LTSR švietimo ministrui V. Spurgai, *LCVA*, f. R762, ap. 6, b. 3556, l. 129.

[50] LTSR Švietimo ministerijos 1984 m. balandžio 20 d. raštas Vilniaus miesto liaudies švietimo skyriaus vedėjai I. Jankauskienei, ten pat, b. 3557, l. 5.

laikotarpyje. Buvo nutarta papildomą dėmesį skirti šešiamečių vaikų mokymui, į mokymo programas įtraukiant ir rusų kalbos dėstymą (darželiuose arba mokyklose). Tokie planai susieti ir su vykdoma bendrojo lavinimo mokyklų reforma, 1984 m. balandžio mėn., TSKP CK plenumui perengus dokumentą „Bendrojo lavinimo ir profesinių mokyklų pagrindinės kryptys“, nulėmusia kompleksinių priemonių taikymą ir sovietinės Lietuvos švietimo sistemoje[51].

3. *Suliejimas* ir rusiškasis veiksnys

Sovietinio tapatumo stiprinimo politikos įgyvendinimas skleidžiant rusų kalbą gali būti aiškinamas keliomis tarpusavyje konkuruojančiomis tokios politikos interpretacijomis. Viena jų – sovietinė oficialioji, siekusi sukurti *sovietų žmonių* tapatumą, apjungiantį visas sovietinėje sistemoje gyvenančias tautas. Tokia perspektyva negalėjo panaikinti nacionalinių skirtybių, tačiau turėjo garantuoti jų *suartėjimą*. Oficialiai buvo teigiama, kad tautos toliau galės vystyti savo nacionalines kultūras, tačiau sovietinė valdžia norėjo kontroliuoti jų vystymąsi. Šios politikos kontekste rusų kalba turėjo būti viena kultūros tarpininkavimo priemonių. Kitokia nuomonė Šaltojo karo sąlygomis buvo išsakyta priešingoje stovykloje – tarp sovietologų. Buvo pastebėti du esminiai tokios sovietų vykdytos politikos momentai: viena, tuo metu sovietinėje sistemoje dėl galimos atskirų tautų reakcijos politiškai nekorektiška laikoma lenininė *suliejimo* vizija praktiškai pirmą kartą buvo iškelta į politinį lygmenį, antra, tokioje *suliejimo* politikoje rusų kalbai buvo numatytas ypatingas vaidmuo.

Sovietologijos studijose suliejimo politiką aptaręs M. Olcottas pastebėjo, jog dvikalbystės idėją tuo metu lydėjo ir tam tikra valdžios retorika siekiant visuomenės homogeniškumo. Šiam supanašėjimui pasiekti buvo vartojamos skirtingos formuluotės. M. Olcottas pastebėjo, jog tiek J. Andropovo, tiek L. Brežnevo valdymo metu buvo požymių, rodančių, jog siekta nacionalinės *suliejimo* (*слияние*) politikos[52]. N. Chruščiovas *suliejimo* idėjai neskyrė didesnio dėmesio, o L. Brežnevo politiniuose sprendimuose ši vizija buvo išreikšta kur kas aiškiau. Politinėje retorikoje *suliejimo* principas nebuvo minimas, tačiau jis buvo pakeistas politiškai korektiškesniu ir nacionalinėms sovietinėms respublikoms priimtinesniu *suartėjimo* principu. Ši internacionalizmu pagrįsta nacionalinės politikos kryptis buvo įtvirtinta aštuntajame dešimtmetyje vykusiose Taškento konferencijose. *Suliejimo* strategija numatė visuomenės suvienodinimą, o *suartėjimo* politika buvo nuosaikesnė – ji protegavo internacionalizmą, kuris nors ir garantavo nacionalinių ypatybių išsaugojimą, tačiau daugiau buvo orientuotas į bendros *sovietinės* tapatybės kūrimą.

[51] LTSR švietimo ministro 1983 m. rugsėjo 13 d. įsakymas „Dėl papildomų priemonių respublikoje gerinant rusų kalbos dėstymą bendrojo lavinimo mokyklose ir ikimokyklinėse ugdymo įstaigose“, ten pat, b. 3437, l. 304–322.

[52] M. B. O l c o t t, min. veik., p. 103–106.

Atskiros įžvalgos leidžia teigti, jog tokio viršnacionalinio tapatumo kūrimas ir *suartėjimo* politikos skleidimas iš esmės reiškė paslėptą *suliejimo* politikos viziją bei sovietinei sistemai skirto nacionalinio tapatumo, sumenkinant atskirų respublikų ir jose gyvenančių tautų atžvilgiu dominuojančio sovietinio tapatumo, sukūrimą. Tokias tendencijas iš esmės parodo aštuntajame–devintajame dešimtmetyje prasidėjęs kai kurių valdžios atstovų ir dalies intelektualų palaikomas internacionalizmo principų iškėlimas aukščiau pavienių tautų interesų. Pavyzdžiui, 1982 m. Rygoje vykusioje konferencijoje „Tautinių santykių raida išsivysčiusio socializmo sąlygomis“ kandidatas į Politbiuro narius Ponomariovas pabrėžė, jog nacionaliniai subjektai privalo plėtoti internacionalinę kultūrą. Beveik tuo pat metu žurnalo „Komunistas“ redaktorius R. Kosolapovas, pakartodamas Ponomariovo teiginius, grįžo prie *suliejimo* aspekto teigdamas, jog ši Lenino idėja neturi vulgaraus ketinimo panaikinti tautinius skirtumus[53]. Beje, viename interviu M. Gorbačiovas R. Kosolapovą įvardijo kaip vieną pagrindinių asmenų, rėmusių *tautų suliejimo* idėją[54]. Tuo tarpu TSKP CK marksizmo-leninizmo instituto atstovas I. Kuličenko minėjo, jog *suliejimas* nereiškia asimiliacijos, nors taip ir atrodo iš pirmo žvilgsnio[55].

Kita vertus, paslėptoje *suliejimo* strategijoje galima pastebėti rusišką veiksnį. Pirmiausia rusų kalbos plėtimas buvo vienas pagrindinių bendros tapatybės instrumentų. Pavyzdžiui, po Taškento konferencijos aukščiausiame lygmenyje rusų kalbos svarba buvo akcentuojama 1982 m. rudenį SSRS 60-mečio proga pasakytoje J. Andropovo kalboje, kurioje buvo pakartoti šios politikos raktažodžiai *internacionalizmas* ir *sovietų žmonės*, ir pabrėžta civilizacijai daug davusi rusų kalba[56] (nors tuo pačiu jis neigė rusinimo politiką[57]). Panaši retorika respublikos lygmenyje buvo atkartota ir kiek vėliau priimtame LKP CK nutarime, kuriame didelis dėmesys skirtas „gilesniems internacionalizacijos procesams“, „nacijų suklestėjimui ir suartėjimui brandaus socializmo sąlygomis“ bei glaudžiam bendradarbiavimui su broliškomis respublikomis[58]. Antra, vadinamųjų *rusistų* grupės veikla ir įtaka Kremliui aštuntajame–devintajame dešimtmetyje leidžia suabejoti[59], kad rusų kalbos mokymo plėtra tebuvo vien nekalta

[53] Ten pat, p. 110.

[54] M. C. Г о р б а ч е в, Б. Ф. С л а в и н, *Неоконченная история. Три цвета времени. Беседы М. С. Горбачева с политологом Б.Ф.*, Москва, 2005.

[55] M. B. O l c o t t, min. veik., p. 111.

[56] Ten pat.

[57] A. Š t r o m a s, *Laisvės horizontai*, p. 63.

[58] LKP CK IX plenumo 1983 m. balandžio 14 d. nutarimai „Dėl respublikos partinės organizacijos uždavinių, išplaukiančių iš TSKP CK generalinio sekretoriaus draugo J. Andropovo pranešimo iškilmingame posėdyje, skirtame TSRS įkūrimo 60-mečiui“, Partijos istorijos institutas prie LKP CK, p. 2–6.

[59] Neatsitiktinai R. Misiūnas bei R. Taagapera 8 ir 9 dešimtmečių sandūroje centro lygmenyje įžvelgė didžiarusių frakcijos iškilimą; žr. R. J. M i s i ū n a s, R. T a a g e p e r a, *Baltijos valstybės: priklausomybės metai 1940–1980,* Vilnius, 1992, p. 292.

bendrai tapatybei kurti (internacionalizmui plėsti) būtina komunikacinė priemonė. Tokias prielaidas sukuria pastaruoju metu pasirodę kelių aukščiausiuose postuose sovietmečiu dirbusių valdžios pareigūnų ar su jais susijusių kitų asmenų atsiminimai.

Rusų rašytojas V. Jerofejevas prisimena, jog aštuntajame dešimtmetyje literatūroje iškilo kaimiškojo rusiškojo patriotizmo srovė, gana entuziastingai palaikyta ir tuometinės valdžios: „Būtent kaimiškosios literatūros patriotizmas patiko valdžiai, tačiau jis nebuvo ganėtinai valdiškas, ir neretai kildavo nesusipratimų. Ir vis dėlto šią literatūrą siekta pritaikyti ideologinėms reikmėms, padaryti sąjungininke kovojant su Vakarais, apiberti valstybinėmis premijomis ir ordinais“[60]. Ši srovė, pasak V. Jerofejevo, skyrėsi nuo oficiozinės, propagavusios sovietinius idealus, bei liberaliosios, kurios brežnevinė valdžia nemėgo. Panašu, jog patriotinės srovės, atstovaujamos tokių rašytojų kaip V. Astafjevas, S. Belovas, V. Rasputinas, F. Abramovas, pateikiami „kaimo žmonių“ (paprastų rusų) kasdienybės problemų ir buities aprašymai buvo artimi valdžiai. Apie šios srovės iškilimą kalba ir daug ryšių tuometinėje sąjunginėje rašytojų sąjungoje turėję lietuvių rašytojai, iš kurių vienas – buvęs LTSR Rašytojų sąjungos pirmininkas A. Maldonis prisiminė, jog sąjunginiame lygmenyje minėti „kaimiškojo patriotizmo“ autoriai buvo išaukštinti ir apdovanoti, o centrinė valdžia juos palaikė. Šiai srovei priklausę asmenys buvo susitelkę apie žurnalą „Знамя“[61]. Su kai kurias minėtais rašytojais bendravęs lietuvių rašytojas R. Kašauskas, prisimindamas sąjungoje tuo metu vyravusias literatūros kryptis, akcentavo, jog iš pradžių „kaimiškoji proza“ (*деревенская проза*), pateikdama „paprasto rusų žmogaus“ gyvenimą bei vengdama ideologinių klišių, konfrontavo su vyraujančia oficiozine sovietine literatūra, tačiau po truputį sulaukė ir valdžios pripažinimo. Ankstyvuoju periodu, šeštajame–septintajame dešimtmetyje, save pateikdama kaip alternatyvą egzistuojančioms srovėms, jau aštuntajame–devintajame dešimtmetyje „kaimiškojo patriotizmo“ srovė, anot rašytojo, įgijo didesnę reikšmę bei „pradėjo sutarti su valdžia“. Tuo pačiu jis tapo radikalesniu ir pradėjo remti rusiškąjį nacionalizmą. Tokią tendenciją parodė ir kai kurių šių autorių vėlesnė veikla, pvz., S. Belovas nukrypo į antisemitizmą, F. Abramovas pradėjo bendrauti su generolais, simpatizuojančiais rusiškajam nacionalizmui[62]. Tokį valdžios struktūrų posūkį link rusiškojo nacionalizmo prisimena ir A. Maldonis, kuris kalbėdamas apie savo dalyvavimą SSRS AT devintojo dešimtmečio pradžioje, prisiminė, kad jau tada buvo aiškiai pastebima rusiškosios grupės įtaka tuometinėje AT ir kitose valdžios institucijose. Su tuo sutiko ir A. Štromas, dar 1983 m. minėjęs, kad šalia senųjų partokratinių nomenklatūrininkų visuose centrinės valdžios sluoksniuose apstu rusų nacionalistų[63]. Svarbu pastebėti, jog „kaimiškojo patriotizmo“ pozicija buvo būdinga

[60] V. J e r o f e j e v, Tarybinės literatūros šermenys, *Šiaurės Atėnai*, 2003 07 12, Nr. 660.

[61] 2007 m. spalio 2 d. interviu su buvusiu LTSR Rašytojų sąjungos pirmininku A. Maldoniu.

[62] 2007 m. spalio 16 d. interviu su rašytoju R. Kašausku.

[63] A. Š t r o m a s, *Laisvės horizontai*, p. 62.

ne vien sovietinei literatūrai, ji paplito ir kitose kultūros srityse, ypač dramaturgijoje. Tai ypač liudijo tuo metu pripažinto menininko V. Šukšino veikla, apėmusi ne vien literatūrą, tačiau ir platesnę kultūrinę veiklą (režisūrą, vaidybą)[64].

Buvęs partijos ideologo M. Suslovo padėjėjas A. Baiguševas minėjo, jog per tam tikras organizacijas (pvz., sąjunginę rašytojų sąjungą) ir laikraščius („Молодая гвардия“, „Советская Россия“, „Наш Современник“) bei atitinkamas CK struktūras veikusi „rusistų“ grupelė buvo savotiškas „rusų ordinas“ TSKP partijoje[65]. Anot autoriaus, jis ir jo bendražygiai – rusų manifestą paskelbęs S. Semanovas, J. Prokuševas, O. Platonovas, I. Šafarevičius, V. Ganičeva ir kiti asmenys, dažniausiai inteligentijos atstovai[66], siekė paveikti partijos vadovybę, kad nacionalinėje politikoje turėtų būti daugiau dėmesio skiriama rusų kultūros palaikymo interesams, atsižvelgiama ne į „kosmopolitišką kultūrą“, bet į paprasto ruso (*мужик*) sąmonę[67].

Atsižvelgiant į tai, kad toks siūlymas iš esmės prieštaravo tuo metu oficialiajam nacionalinės politikos kursui, tačiau jam neprieštaravo ir jį palaikė pats L. Brežnevas, šios grupės veiklą, kuri save priešpriešino kosmopolitinei (vadinamajai žydiškajai) partijos grupuotei[68], galima laikyti tam tikru posūkiu centro vykdomos nacionalinės politikos kurse. Tą kursą parodo „rusiško“ veiksnio nacionalinėje ideologijoje stiprėjimas bei galutinių iliuzijų dėl chruščiovmečiu prasidėjusio atšilimo išsklaidymas. Panašias pastabas, parodančias iš tikrųjų vykusį atskirų grupuočių varžymąsi TSKP CK rūmuose, savo atsiminimuose pateikė ir tuometinis CK propagandos skyriaus vadovas A. Jakovlevas, buvęs vienas pagrindinių Baiguševo pavadintos „kosmopolitų-žydų“ grupės lyderių. Ši grupė, susitelkusi apie tokius asmenis kaip Tvardovskis, Simonovas, Čekovskis, Dementjevas, žurnale „Новый мир“ išsakė savo kritiką rusistų pozicijai, vienos tautos kultūros iškėlimą laikydami prieštaraujančiu sovietinės sistemos tikslams[69]. Kalbėdamas apie A. Jakovlevą, A. Maldonis taip pat prisiminė, jog jis tuometiniuose kultūrinės inteligentijos sluoksniuose buvo laikomas „rusų patriotų“ priešininku[70]. Atsižvelgiant į tai, jog netrukus didesnioji „kosmopolitų“ dalis prarado savo postus, o pats A. Jakovlevas buvo išsiųstas į Kanadą diplomatiniam darbui, kas tuo metu buvo laikoma pažeminimu, bei netrukus buvo pradėta gana aktyvi rusų kalbos mokymo stiprinimo programa, tokį posūkį galima aiškinti ne vien „rusistų“ aktyvumu, bet ir TSKP vadovybės apsisprendimu praktiškai artėti prie *suliejimo* vizijos įgyvendinimo, kurioje *sovietinis tapatumas* būtų kuriamas ant rusų kultūros platformos.

[64] 2007 m. spalio 16 d. interviu su rašytoju R. Kašausku.

[65] А. И. Б а й г у ш е в, *Русский орден внутри КПСС. Помощник М. А. Суслова вспоминает*, Москва, 2006.

[66] Ten pat, p. 50, 282–283.

[67] А. Н. Я к о в л е в, *Сумерки*, Москва, 2005, с. 330.

[68] А. И. Б а й г у ш е в, min. veik., p. 199–382.

[69] А. Н. Я к о в л е в, *Сумерки*, с. 328–330.

[70] 2007 m. spalio 2 d. interviu su buvusiu LTSR Rašytojų sąjungos pirmininku A. Maldoniu.

Nors A. Baiguševas Andropovą priskiria prie „rusistų“ nesimpatikų, tačiau Centro vykdyta politika daugiau parodo, jog pastarasis, dar būdamas KGB vadovu, minėtoje grupuočių kovoje užėmė neutralią poziciją, tačiau tapęs pirmuoju sekretoriumi neatmetė savo pirmtako pradėtos *suliejimo* politikos. Tokią tendenciją parodo ir jo papildomas domėjimasis nacionaliniais santykiais. Pavyzdžiui, Marksizmo-leninizmo instituto narys N. Bagronovas asmeniškai J. Andropovui 1983 m. liepos mėn. skirtoje pažymoje teigė, jog būtina laikytis protingos nacionalinės politikos, kuri neforsuotų internacionalizmo progreso, nes tai būtų palaikyta nacionaliniu nihilizmu ir taip būtų užgauti nacionaliniai jausmai[71]. Pažymos autorius taip pat pastebėjo, jog Vakarai atkreipia dėmesį į išaugusį nacionalinį atskirų sovietinių respublikų sovietinės inteligentijos sąmoningumą, todėl nacionalinė politika turi būti apgalvota, gal net įsteigtas specialus padalinys TSKP CK (toks padalinys vėliau buvo sukurtas). Tačiau autoriaus siūloma „apgalvota nacionalinė“ politika nereiškė, jog siūloma atsitraukti nuo *suliejimo* politikos. Pažymoje akcentuojamos paslėptos asimiliacijos galimybės: visuomenės niveliacija vyksta per mokslinį-techninį progresą ir rusų kalbos vartojimą. Taip pat netiesiogiai įvardijami ir rusų kalbos plėtros argumentai: Centrinių Azijos respublikų gyventojai silpnai moka rusiškai, o gyventojų skaičius auga maždaug 4–5 kartus greičiau nei slavų tautų[72]. Pastarasis teiginys – papildomas argumentas, leidžiantis suprasti, jog rusų kalbos įtakos didinimas padės išsaugoti rusų tautos ir rusų kultūros įtaką. Todėl panašu, kad J. Andropovui atlikta analizė labiau parodė ne bandymus atsisakyti *suliejimo* politikos, bet ją vykdyti ne spontaniškai ir išsiaiškinant esmines jau anksčiau pradėtos strategijos silpnybes bei galimybes.

Suliejimo politikos stiprėjimo tendencijas prisimena ir pats M. Gorbačiovas, kuris minėdamas, jog skelbiant *suliejimo* politiką buvo manipuliuojama leninistinės nacionalinės politikos lozungais, pabrėžė, jog tuo metu *suliejimas* nebuvo suvokiamas kaip natūralus istorinis procesas, tačiau paslėptas po internacionalizmo principais tapo stipriai forsuojančios nacionalinės politikos dalimi[73]. Remiantis M. Gorbačiovu, tokia politika vyko tol, kol jis pats netapo genseku, t. y. Černenkos valdymo metu aukščiausiame lygmenyje *suliejimo* politika irgi buvo palaikoma. Tas palaikymas, anot M. Gor-

[71] 1983 m. liepos mėn. N. Bagronovo pateikta pažyma J. Andropovui, *RVNIA*, f. 5, ap. 89, b. 10, l. 20–28.

[72] Pažymėtina, jog minėta pažyma buvo pateikta reaguojant į 1983 m. kovo mėn. J. Andropovui pateiktą skundą iš Kazachstano TSR, kuriame skųstasi, kad Kazachstane formuojasi vietinis nacionalizmas, kurį remia ir vietiniai vadovai (Kunajevas ir jo aplinka) ir kuris reiškiasi per kadrų politiką, geresnį materialinį kazachų apsirūpinimą, teikiamus apdovanojimus. Autorius teigia, jog tokiomis aplinkybėmis jis negali kentėti antileninietiškos nacionalinės politikos, *RVNIA,* f. 5, ap. 89, b. 10, l. 1–15. Neatsitiktinai kai kurių autorių nuomone, rusų kalbos plėtra buvo laikoma atsaku į rusų tautos santykio Centrinės Azijos respublikų gyventojų atžvilgiu sumažėjimą – bandant išsaugoti rusų tautos ir kultūros dominavimą.

[73] М. С. Горбачев, Б. Ф. Славин, *Неоконченная история. Три цвета времени. Беседы М. С. Горбачева с политологом Б. Ф.*, с. 133.

bačiovo, baigėsi *perestroikos* metu, kai viešumo politika sukūrė sąlygas diskutuoti apie tautoms rūpimas problemas (pvz., kodėl rusų kalba skelbiama vienintele tarptautinio bendravimo kalba, kodėl vyko tautų deportacijos), o tuo pačiu ir paskatino šiomis diskusijomis paremtus tarptautinius (etninius) konfliktus[74]. Maždaug nuo 1986 m. pastebimesnį susipriešinimą tautiniu pagrindu galima pastebėti Jakutijoje, Kazachstane, Kalnų Karabacho konflikte bei Pabaltijo respublikų nacionalinio atgimimo įvykiuose[75]. Pavyzdžiui, pastarosiose respublikose buvo priimti politiniai sprendimai, mažinantys rusų kalbos įtaką, valstybinėmis respublikų kalbomis pripažintos tik nacionalinės kalbos[76].

M. Gorbačiovo valdymo laikotarpiu politinėje retorikoje tiek *suliejimo* politikos vizija, tiek rusų kalbos stiprinimo klausimai praktiškai išnyko, užleisdami vietą persitvarkymo darbotvarkei, kurioje *suliejimo* politikos skelbimas vykusių pokyčių kontekste būtų atrodęs politiškai nekorektiškas. Kita vertus, tokia naujos valdžios politika nepanaikino ankstesnio laikotarpio įdirbio: esminiai politiniai sprendimai buvo jau priimti ir jų niekas nepanaikino, o pati rusų kalbos stiprinimo politika biurokratiniame lygmenyje buvo aktyviai tęsiama, tvirtinant kalbos dėstymo programas ir metodinę literatūrą[77]. Taigi tuometinė valdžia, nors ir nekėlė rusų kalbos stiprinimo klausimo, tačiau ir neatšaukė priimamų biurokratinių sprendimų. Tokia situacija sukūrė tam tikrą paradoksą: nors M. Gorbačiovo valdymo metu aukščiausiame lygmenyje nacionalinių klausimų vizija keitėsi, tačiau biurokratinio valdymo lygmenyje būtent tuo metu pradėti gauti rusų kalbos stiprinimo rezultatai (užbaigtos rengti metodinės priemonės, programos, įvedamas sustiprintas rusų kalbos dėstymas, parengti pedagogai), planuoti dar ikigorbačioviniame laikotarpyje. Todėl šiuo atveju rusų kalbos stiprinimo sustabdymą, o tuo pačiu *suliejimo* politikos žlugimą galutinai galima sieti tik su atskirų sovietinių respublikų išstojimu iš SSRS sudėties bei pačios SSRS žlugimu.

Išvados

Vertinant aštuntojo–devintojo dešimtmečio sovietmečio valdžios atstovų retoriką, taip pat moksliniuose bei politiniuose renginiuose išsakytas pastabas ir po to vykusią

[74] Ten pat, p. 134–135.

[75] Р. Г. П и х о я, *Москва. Кремль. Власть. Две истории одной страны. Россия на изломе тысячелетий. 1985–2005*, Москва, 2007, с. 107–120.

[76] Įdomus dar vienas aspektas, jog didesnėje tokių etninių susipriešinimų vyko tam tikros tautybės asmens ir „ruso“ priešprieša. „Rusas“ šiuo atveju įkūnijo ne tik etninę tautą, tačiau ir iš kitur atvykusį ir sovietinės valdžios primestą svetimą, t. y. pastebima, jog internacionalinių vertybių bei sovietizacijos sklaida žmonių sąmonėje buvo sutapatinta su rusifikacija ir rusiškumu. Savęs priešpriešinimas „rusui“ dažnai reiškė savo nacionalinio tapatumo priešpriešinimą sovietiniam tapatumui.

[77] LKP CK 1985 m. vasario 21 d. slapta pažyma TSKP CK „Apie Lietuvos kompartijos atliktą darbą įgyvendinant TSKP CK nutarimą „dėl papildomų priemonių gerinant rusų kalbos dėstymą bendrojo lavinimo mokyklose ir kitose mokslo įstaigose“ (1983 05 24), *LYA*, f. 1771, ap. 268, b. 197, l. 15–18.

rusų kalbos mokymo stiprinimo politiką, galima konstatuoti, jog rusų kalba buvo pasitelkta kaip vienas svarbiausių išteklių formuojant sovietinį tapatumą.

Naudojant *internacionalizmo, sovietų liaudies* bei *tautų suartėjimo* vaizdinius oficialiajame lygmenyje buvo siekiama tarpusavyje integruoti įvairias SSRS tautas, o šias pastangas turėjo vainikuoti kuriama viršnacionalinė sovietinė tapatybė. Buvo modeliuojama, jog gana skirtingas kultūrines tradicijas turėjusi apjungti sovietinė tapatybė SSRS tautoms tuo pačiu leis išsaugoti ir etnokultūrinį savitumą, t. y. nesieks asimiliuoti ir *sulieti* skirtingų tautų. Nors rusų kalbai šiame kontekste buvo numatytas komunikacinės priemonės daugiakalbėje SSRS visuomenėje vaidmuo (daugiau pagalbinis), tačiau panašu, jog minėti siekiai buvo daugiau fikcija ir noras oficialiai išlaikyti politinį korektiškumą, nes realiai rusų kalbai buvo numatyta kur kas svarbesnė misija.

Nacionalinėje politikoje *suartėjimo* perspektyvą, kurioje rusų kalba turėjo atlikti vienijantį vaidmenį, pradėta keisti *suliejimo* idealu, kurį įgyvendinant rusų kalba sovietinio tapatumo kūrimo procese atliko ne vien „neutralaus tarpininko“, tačiau ir rusiškojo veiksnio (ypač kultūros) iškėlimo ir dominavimo vaidmenį. Rusų kalba ir kultūra tapo pagrindine sovietinio tapatumo platforma, turėjusia tapti bendra ir kitiems sovietinės visuomenės subjektams.

Tokią tendenciją parodo keli pagrindiniai momentai: 1) kai kurie intelektualai bei partijos atstovai aštuntojo dešimtmečio pabaigoje – devintojo dešimtmečio pradžioje viešai pradėjo kalbėti apie lenininę nacionalinę politiką, kurioje *suliejimo* veiksnys buvo ypač svarbus; 2) panašiu metu TSKP struktūrose pastebima rusofiliškai nusiteikusių pavienių partijos veikėjų bei kai kurių intelektualų veikla, palaikanti rusiškos kultūros sklaidą bei *paprasto ruso* interesus, juolab, ši grupė aukščiausiosios vadovybės sluoksniuose jau L. Brežnevo valdymo metu sulaukė palaikymo; 4) rusų kalbos svarbos iškėlimas centrinės valdžios sluoksniuose siejamas su Vidurinės Azijos respublikų gyventojų gausėjimo (lyginant su rusiškai kalbančios visuomenės dalimi) grėsme; 3) devintajame dešimtmetyje ministerijų bei kitų švietimo srities institucijų lygmenyje pastebima gana veržli rusų kalbos mokymo stiprinimo politika, apimanti ne tik metodologinį rusų kalbos dėstymo sustiprinimą, bet ir kur kas didesnį nei iki tol rusų kultūros ir literatūros protegavimą rengiamose mokymo programose.

Intensyvų rusų kalbos stiprinimą pagrįstai galima laikyti ne tik į visuomenės homogenizaciją, bet ir į rusiškumo propagavimą orientuotos aštuntajame dešimtmetyje prasidėjusios nacionalinės politikos dalimi. Tuometinėje konjunktūroje rusų kalba buvo ne vien komunikavimo priemonė, bet ir kultūrinę simbolinę sklaidą atliekantis veiksnys, kurį palaikant ar atmetant susidūrė atskirų etninių grupių interesai, išryškėjo valdžios suvokiamos grėsmės dėl kitų kalbų vaidmens, ir kuris buvo sąmoningai projektuojamas kaip vienas etnofederalizmą sovietinėje sistemoje silpninančių veiksnių.

USE OF THE RUSSIAN LANGUAGE TO FOSTER THE SOVIET IDENTITY AND THE NATIONAL POLICY IN THE SOVIET SYSTEM IN THE 1970s–80s

Summary

VILIUS IVANAUSKAS

The article analyze the impact and meaning of the Soviet language policy, which in the mid' of 70's marked the beginning of intensive expansion of Russian language, especially in the field of education. After wide-organized conferences held in Tashkent in 1975 and 1979, central institutions (USSR Education ministry) have implemented an active language programme in the secondary schools and pre-school establishments in all soviet republics, including soviet Lithuania.

The rhetoric of this policy was based on attempts to make closer integration (*sblizhenya*) of soviet nations. In this context Russian language were presented as a communication instrument, which helps to stimulate such integration. Nevertheless different facts show that strengthening Russian language in public life marked active soviet national policy, in which Russian language played much more significant than only communication instrument.

By applying constructivist approach on national identity, the main focus of the article is addressed to answer the questions: what national identity form was supported by this language policy and what was the role of interest groups by shaping it.

Analyzing different research sources based on archival, interview and memoirs materials, collected both in Russia and Lithuania, the article states that soviet national policy during the implementation of Russian language policy has changed it's vision from *resemblance* (*sblizheniye*) towards *fusion (sliyaniae),* which expressed the ideals to create *soviet society* and *soviet people* as an unified entity.

In this process Russian language was not only the neutral mediator, but as well it held the role of proactive agent, promoting Russian cultural background as a dominant factor in the identity building process. This direction of language policy can be identified by observing not only the change of central governments'rhetoric, but also the protection of intelligentsia oriented to Russian nationalism in the 70-80s. The promotion of Russian culture and their ideas can be found not only in cultural policy, but it became a part of political and educational processes, which, both in language programmes and in the attitude of center officials to *cadres* policy, expressed the same orientation to the homogenization and russification of soviet society.

Gauta 2007 m. lapkričio mėn.

Vilius I v a n a u s k a s. Humanitarinių mokslų daktaras (2008). Tyrinėjimų kryptys: sovietmečio Lietuvos valdymo institucijos, sovietmečio valdančiosios struktūros ir biurokratijos reiškinys, pereinamojo laikotarpio visuomenės grupių transformacijos ir adaptacijos.

Adresas: Lietuvos istorijos institutas, Kražių g. 5, Vilnius 01108.

El.paštas: vilius.ivanauskas@gmail.com